

۲۶۷۹۸۰۷

بسم الله الرحمن الرحيم

تحلیل زبان
مثنوی مولانا و حدیقه سنایی

www.ketab.ir

نگارش

دکتر فرشته یار محمدی

اشتراکات
جایگاه اندیش

بارمحمدی، فرشته، ۱۳۵۷	سرشناسه
تحلیل زبان مثنوی مولانا و حدیقه سنایی / نگارش فرشته بarmحمدی	عنوان و نام پدیدآور
ویراستار علمی: حسن چابک	مشخصات نشر
تهران: چابک اندیش، ۱۴۰۱	مشخصات ظاهری
۲۷۱ ص؛ ۱۴/۵ X ۲۱/۵ س.م	شابک
۹۷۸-۶۰۰-۵۸۶۱-۶۵-۵	وضعیت فهرست نویسی
فیفا	یادداشت
کتابنامه: ص. (۲۶۵) - ۲۷۱	موضوع
زبان شناسی در ادبیات	موضوع
Linguistics in literature	موضوع
مولوی، جلال‌الدین محمد بن محمد، ۶۰۴-۶۷۲ ق. - زبان	موضوع
Mowlavi, Jalaloddin Mohammad ibn-e Mohammad, 1207-1273	موضوع
Language 1273	موضوع
سنایی، مجدود بن آدم، ۴۷۳-۴۵۲۵ ق. - زبان	موضوع
Sanai, Majdud ibn - Adam, 1080?- 1150?-Language	موضوع
مولوی، جلال‌الدین محمد بن محمد، ۶۰۴-۶۷۲ ق. مثنوی - نقد و تفسیر	موضوع
Mowlavi, Jalaloddin Mohammad ibn Mohammad, 1207-1273	موضوع
Masnavi-- Criticism and Interpretation	موضوع
سنایی، مجدود بن آدم، ۴۷۳-۴۵۲۵ ق. حدیقه الحقیقه و تریعه الطریقه - نقد و تفسیر	موضوع
Sanai, Majdud ibn-Adam, Hadiqat al - Haqiqah va Sharh al - Tariqah -- Criticism and interpretation	موضوع
شعر فارسی - قرن ۶ ق. - تاریخ و نقد	موضوع
Persian poetry -- 13th century -- History and criticism	موضوع
شعر فارسی - قرن ۶ ق. - تاریخ و نقد	موضوع
Persian poetry -- 13th century -- History and criticism	موضوع
چابک، حسن، ۱۳۵۱ - ویراستار	شناسه افزوده
[۱۲۳ P] ۴۰۰۹PI	رده بندی کنگره
۸ فا ۰ ۱۸۳۵۷	رده بندی دیویی
۸۷۶۲۴۸۰	شماره کتابشناسی ملی

● تحلیل زبان مثنوی مولانا و حدیقه سنایی

مرکز پخش چابک اندیش:

۰۹۹۰۵۶۴۶۰۶۲

۰۹۱۲۱۵۷۱۲۸۲

۶۶۴۹۹۳۲۷-۶۶۴۹۱۰۲۴

Chabokandish8693@gmail.com

t.me/chabok_andish

- انتشارات: چابک اندیش
- نوشته‌ی: فرشته یارمحمدی
- ویراستار علمی: حسن چابک
- صفحه‌آرا: محمدعلی
- نوبت چاپ: اول ۱۴۰۱
- تیراژ: ۲۰۰ نسخه
- قیمت: ۴۹۰۰۰ تومان
- شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۵۸۶۱-۶۵-۵

فهرست مطالب

۱۳	.....	مقدمه
۱۷	.....	فرضیات
۱۹	.....	فصل اول: مروری بر ادبیات موضوعی
۱۹	.....	آشنایی زدایی
۲۰	.....	هنجار گریزی واژگانی
۲۱	.....	هنجار گریزی نحوی
۲۱	.....	هنجار گریزی آوایی
۲۲	.....	هنجار گریزی معنایی
۲۳	.....	هنجار گریزی نوشتاری
۲۴	.....	برجسته سازی
۲۶	.....	قاعده افزایی
۲۷	.....	نقش های زبانی
۲۷	.....	نقش فرا زبانی
۲۷	.....	نقش همدلی
۲۷	.....	نقش ادبی
۲۹	.....	زبان عرفانی
۳۰	.....	رمز
۳۱	.....	نماد

۳۳	تمثیل
۳۳	اصطلاحات عرفان و تصوف
۳۵	موسیقی کناری
۳۶	قافیه
۳۸	ردیف
۴۰	ویژگی‌های زبانی انواع ادبی
۴۰	غنائی
۴۲	حماسی
۴۳	تعلیمی
۴۶	صور خیال
۴۸	تشبیه
۵۱	مجاز
۵۲	استعاره
۵۹	کنایه
۶۱	موسیقی درونی
۶۲	انواع جناس
۶۳	فصل دوم: ویژگی‌های زبانی حدیقه‌الحقیقه سنایی و منتهی مولانا
۶۵	الف: ویژگی‌های زبانی حدیقه‌الحقیقه سنایی
۶۵	هتجارگریزی
۶۵	نحوی
۶۶	تقدیم فعل
۶۷	تقدیم قید
۶۸	تکرار ضمیر
۶۹	هتجارگریزی آوایی
۷۰	ویژگی‌های زبان عرفانی
۷۱	نمادگرایی

۷۵	تمثیل
۷۹	کاربرد اصطلاحات خاص
۸۵	تأکید
۸۶	بررسی علم بیان در حدیقه سنایی
۸۶	تشبیه
۸۶	تشبیه مجمل
۸۸	تشبیه مفصل
۹۲	موکد
۹۳	استعاره
۹۳	استعاره مصرحه
۹۴	استعاره مکنیه
۹۷	مجاز
۱۰۰	کنایه
۱۰۰	کنایه صفت از موصوف
۱۰۱	کنایه فعلی
۱۰۳	بدیع معنوی
۱۰۳	تناسب و مراعات النظیر
۱۰۷	تضاد
۱۰۹	تلمیع
۱۱۱	تلمیح
۱۱۴	سیاقه الاعداد
۱۱۶	ایهام
۱۱۸	موسیقی بیرونی و اختیارات شاعری
۱۲۱	تشدید مخفف
۱۲۲	هنجارگریزی دستوری و صرفی

۱۲۳.....	ویژگی های سبک خراسانی.....
۱۲۶.....	تکرار.....
۱۲۷.....	واج آرایی.....
۱۲۷.....	تکرار کلمه.....
۱۲۹.....	رد الابداء علی الصدر.....
۱۲۹.....	شبکه معنایی.....
۱۳۱.....	تکرار هجا.....
۱۳۳.....	ویژگی های موسیقی درونی (بدیع لفظی).....
۱۳۳.....	جناس.....
۱۳۴.....	جناس اختلافی.....
۱۳۶.....	جناس افزایشی.....
۱۳۷.....	جناس قلب.....
۱۳۸.....	جناس حرکتی.....
۱۳۸.....	جناس خط.....
۱۳۹.....	جناس اشتقاق.....
۱۳۹.....	شبه اشتقاق.....
۱۴۰.....	موازنه و ترصیع.....
۱۴۳.....	سجع.....
۱۴۴.....	توصیف.....
۱۴۷.....	با هم آیی.....
۱۴۸.....	ب: ویژگیهای زبانی مثنوی مولوی.....
۱۴۹.....	ویژگیهای صور خیال در مثنوی.....
۱۴۹.....	هنجارگریزی.....
۱۴۹.....	هنجارگریزی نحوی.....
۱۴۹.....	تقدیم فعل.....

۱۵۱	تقدیم قید
۱۵۲	تکرار ضمیر
۱۵۲	هنجار گریزی آوایی
۱۵۳	متحرک کردن ساکن
۱۵۳	ساکن کردن متحرک
۱۵۴	تخفیف مشدد
۱۵۴	تخفیف مصوت
۱۵۵	هنجار گریزی دستوری و صرفی
۱۵۶	جمعهای قاعده گریز
۱۵۷	هنجار گریزی معنایی
۱۵۹	ویژگیهای زبان عرفانی مثنوی
۱۶۲	نمادگرایی
۱۶۶	تمثیل
۱۸۲	کاربرد اصطلاحات خاص
۱۸۵	تأکید
۱۸۶	علم بیان در مثنوی
۱۸۶	انواع تشبیه
۱۸۷	تشبیه مجمل
۱۸۸	تشبیه مفصل
۱۹۱	تشبیه بلیغ
۱۹۴	تشبیه موکد
۱۹۵	استعاره
۱۹۶	استعاره مصرحه

۱۹۷	استعاره مکنیه
۲۰۱	انواع مجاز
۲۰۴	انواع کنایه
۲۰۴	صفت و موصوف
۲۰۵	کنایه فعلی
۲۰۶	موسیقی معنوی
۲۰۶	تناسب و مراعات النظیر
۲۰۸	تضاد
۲۱۰	تلمیح
۲۱۱	تلمیح
۲۱۳	ایهام
۲۱۳	ویژگی های سبک خراسانی
۲۱۶	توصیف
۲۱۷	ترکیبات لغوی خاص
۲۱۸	موسیقی کناری
۲۱۸	قافیه
۲۲۰	ردیف
۲۲۳	ویژگی های موسیقی درونی مثنوی
۲۲۳	انواع جناس
۲۲۵	جناس اختلافی
۲۲۶	جناس افزایشی
۲۲۷	جناس حرکتی
۲۲۷	جناس اشتقاق
۲۲۸	شبه اشتقاق
۲۲۹	انواع تکرار

مقدمه

زبان و شناخت گونه‌های زبان در آثار هر نویسنده و شاعری از اساسی‌ترین ضرورت‌ها در امر شناخت آن نویسنده یا شاعر است و در کلیت زبان تأثیر مهمی دارد. کتاب پیش‌رو به بررسی دو اثر ارزشمند مثنوی مولوی و حدیقه سنایی، از لحاظ زبانی و ویژگی‌های زبانی دو اثر می‌پردازد. حدیقه سنایی به عنوان اثر برجسته عرفانی - تعلیمی با ویژگی‌های خاص سبکی تحت عنوان عوامل زبانی و ادبی، در این کتاب با کتاب ارزشمند مثنوی مولانا مقایسه می‌شود و میزان اثرپذیری سبکی این آثار از گذشتگان و همچنین نوآوری‌های زبانی هر دو شاعر، مشخصه‌ها و اساس پختگی زبان آن‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد. در بحث بیان با سنجش کلمات به کار برده در تشبیهات، زبان سنایی خشن‌تر از مولوی است. با توجه به این که دو اثر بنیان‌شان بر تشبیه است، کاربرد استعاره به صورت ناخودآگاه در زبان‌شان موجود است. مجاز آرایه پرکاربردی در این دو اثر بوده است و هر دو شاعر در کاربرد کلمات مجازی به یک شیوه عمل کرده‌اند. کنایات در این آثار بیشتر از این که ادبی باشد زبانی است. آرایه‌هایی چون تناسب، مراعات‌النظیر، تضاد، چندان هنری نبوده و در جهت بکار گرفتن معنا کاربرد دارند. بسامد تلمیح در مثنوی بیش از حدیقه است، با وجود این به علت ماهیت داستانی و تمثیلی هر دو اثر، کاربرد این آرایه‌ها بسیار

کم است. از نظر نحوی تقدیم فعل در هر دو اثر رایج‌تر از سایر موارد است. در کل نظم مثنوی نسبت به حدیقه روان‌تر است و جابجایی کلمات کمتری دارد. هنجارگریزی آوایی و اختیارات شاعری در هر دو اثر وجود دارد اما از نظر دستوری هنجارگریزی کمتری دیده می‌شود. کاربرد زبان عرفانی در مثنوی و حدیقه از رابطه بیش متنیّت برخوردار است. اصطلاحات رایج در حدیقه سنایی در مثنوی به کار برده شده است اما در مثنوی توضیح و تفسیر بیشتری داده شده است. عنصر تکرار در مثنوی بسیار قوی‌تر از حدیقه است، بویژه شبکه‌های معنایی که مولوی ایجاد کرده است، تأثیر زبانی مهمی در این اثر دارد. ولی سنایی در این اثر دارای زبانی موجزتر و کم‌تکرارتر نسبت به مثنوی مولوی است.

در مجموعه مقایسه زبانی دو اثر حدیقه سنایی و مثنوی مولوی از نظر هنجارگریزی و برجسته‌سازی در این مجموعه مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

اگر بپنداریم که این دو اثر گاه در ادب تعلیمی و گاه در ادب عرفان تعلیمی است، پس باید متناسب با این، شیوه زبان خود را داشته باشند، کوشش می‌شود این دو نوع شاخصه ادبی در این دو مثنوی توصیف شود. در بخش عوامل ادبی، زبان از جهت برخورداری از صنایع و بدایع ادبی، مثل: تشبیه، استعاره و انواع آن، جناس، کنایه و انواع آن (اسمی، صفتی، فعلی...) تمثیل و ارسال‌المثل و... مورد بررسی قرار می‌گیرد و چگونگی نوآوری در زبان شاعران مورد بحث، در این دو ارزیابی می‌گردد. زبان فارسی زبانی ترکیبی است و هر افزوده‌ای که از واژه‌های زبان فارسی برداریم، صورت اصلی یا «پایه واژه» باقی می‌ماند. در این کتاب سعی می‌شود که واژگان این دو اثر، از جهت کاربرد مقوله‌های

ششگانه‌ی دستوری، بسامد آن‌ها و نحوه‌ی به کار گیری این مقوله‌ها در متن آثار، بررسی گردد.

وجود دو محور جانشینی و هم‌نشینی واژگان، زبان را از محدودیت بیرون می‌آورد و امکانات گسترده‌ای برای غنای زبان و ارتباط کلامی ایجاد می‌کند. نوع دلالت‌های زبانی و معنایی از جمله نکاتی است که تا به حال مورد بررسی قرار نگرفته و در این کتاب سعی شده که به این موارد پرداخته شود؛ به عنوان مثال در این دو اثر مولوی و سنایی، قطب "استعاره" با امکان جانشینی واژگان - که بر شباهت استوار است - و در حکایات این آثار، قطب "مجاز" - که بر امکان هم‌نشینی و آرایه مجاز مبتنی است - بسیار قابل توجه است. با توجه به این که هر دو اثر، داستانی و حکایتی هستند، لازم است که از هر دو محور افقی و عمودی، مورد بررسی قرار گیرند. زبان و واژگان حول یک محور حرکت می‌کنند و اگر چه به نظر می‌رسد بیشتر محور عمودی شعر مورد توجه باشد، اما بررسی زبان در محور افقی بسیار لازم و ضروری است؛ زیرا یک شعر خوب از دو جهت کلی بر مخاطب تأثیر می‌گذارد؛ یکی از نظر آرایه مفهوم در تک‌تک ابیات شعر و دیگر از نظر هماهنگی و ارتباطی که میان این اجزا در کل شعر برقرار است؛ که در این کتاب این موضوع، مورد توجه خواهد بود. یکی از زیبایی‌های سخن مولوی و گاهی سنایی که به آن پرداخته نشده است، تکرار یک واحد ساختار است؛ یعنی، جمله‌هایی همسان، دارای اجزا و ساختار دستوری واحد هستند و به شکل‌های تمثیل، تقابل، همپایه، تأکید، بدل و جناس بیان می‌گردند که هم اجزای دستوری در جمله‌های همسان تکرار می‌شود و هم الفاظ یکسان و گاه جمله‌های همسانی در دل خود جمله‌هایی را جای می‌دهند که موسیقی درونی این آثار را می‌نمایاند. کاربرد زبان شاعرانه یا موسیقی (وزن - قافیه - هماهنگی آوایی) به هر روی در فضا سازی و

معرفی شخصیت یا راوی می‌تواند نقش آفرین باشد، انسجام واژگانی در متن این آثار موج می‌زند که این مورد، در حیطه‌ی دستوری و لغوی است. در این کتاب با توجه به این ساختار، تکرار موسیقی‌های کناری/میانی/پایانی، مشخص می‌گردد و موسیقی درونی و گوش‌نوازی واژه‌ها، مورد بحث قرار می‌گیرد. سنایی و مولوی همواره به عنوان شاعرانی عارف و فیلسوف مطرح شده‌اند؛ در حالی که با به کارگیری «فرم» با توانایی‌های شاعری در القای نکات زبانی بدیعی و بیانی همواره تأثیرگذار بوده‌اند؛ و این ویژگی‌ها و چگونگی استعمال این ترکیبات زبانی، تاکنون درباره‌ی شعر آن‌ها مورد بررسی قرار نگرفته است.

با توجه به این که هر بافت کنایی در موقعیت‌های مختلف، معنای متفاوتی دارد و زبان خاصی را می‌طلبد، لازم است با تأثیر کنایه بر زبان آن‌ها و در نهایت تأثیر آن دو شاعر بر زبان و ادب فارسی بیشتر آشنا شویم و می‌دانیم «تمثیل و ضرب‌المثل هم یکی از جلوه‌های عامه و آیینی افکار، عادات و فرهنگ یک جامعه در طول زمان است که علاوه بر حفظ بعضی از وقایع تاریخی، مقدار قابل‌توجهی از لغات و اصطلاحات "زبان" را هم ضبط و در انجام این خدمت با شعر همکاری می‌کنند. (بهمنیار، ۱۳۲۹)

فراوانی کاربرد ضرب‌المثل‌ها در این آثار و جاری شدن آن‌ها در زبان مردم، بهانه‌ای شده است که ما در این خصوص مطالب بیشتری را ارائه دهیم. زبان شعر می‌تواند به یک تعبیر "فرازبان" باشد؛ زیرا کمتر با هنجارهای طبیعی، ارتباط کلامی همخوانی دارد. اصول زبان شعر هنگامی به وجود می‌آید که برخی هنجارها را شکسته و سنت کلامی خاص را که از سطح زبان معیارهای عمومی فراتر می‌ایستد، بنیان نهد. ترکیب‌سازی، گستردگی واژگان، نوآوری در واژگان، سلامت زبان و ... در این حوزه قرار می‌گیرد. به طور کلی ما قصد داریم زبان شعر در این آثار را بکاویم